

Frank D. Dániel

Társadalmi mobilitás az ókori Keleten¹ /részlet/

„A tudományos megismerés meghatározható azzal az általános tétellel, amely szerint minden megismerés kifejtés (Anslegung). A létről alkotott mindenféle fel-fogás hasonló módon keletkezik, mint a szövegek megértése, s ez a hasonlóság nem véletlen. Mert minden lét csak a jelentésben (Bedeutung) van jelen; s csak azt, amire a nyelvben rátaláltunk, ragadtuk meg a tudás lehetőségének (Wissbarkeit) síkján”(JASPERS 1984, 134).

Az ókori keleti társadalmak szociológiai elemzése kapcsán már a priori felmerül bennünk a nagy szintetizáló elméletekkel kapcsolatos szkepszis, a társadalom komplexitásából eredendően. Egyáltalán lehetséges-e olyan elmélet létrehozása, amely egy teljes korszakot képes átfogni? Megragadhatóak-e az ókorban bizonyos globalizációs jelenségek? A modern differenciált és specializált módszertan vajon igazolja-e, hogy egyre több vonalon kötődnek egymáshoz az elszigeteltnek gondolt ókori társadalmak? Megírható-e az ókor egyetemes művelődéstörténete? Mert ha ezekből a felvetésekből indulunk ki, megkérdőjeleződik a társadalomelméleti konstrukciók építésére törekvő igény, s mindennemű szintetizáló kísérlet. Az alábbi kutatást Sorokinnak mára már klasszikusnak számító, 1959-ben napvilágot látott *Társadalmi és kulturális mobilitás* című munkája ihlette.²

VAJON TÉNYLEG OLYAN ZÁRT VOLT A MOBILITÁSI STRUKTÚRA AZ ÓKORI KELETEN?

A kérdés csak az, hogy valóban tényleg olyan zártak lettek volna ezek az ókori keleti társadalmak, mint ahogyan a huszonegyedik század emberének kollektív tudatában

¹ Operacionalizálás. Konceptualizálás. Sorokin meghatározása a társadalmi mobilitás kapcsán: „By social mobility understood any transition of an individual or social object or value – anything that has been created or modified by human activity – from one social position to another. There are two principal types of social mobility, horizontal and vertical...By horizontal social mobility or shifting, is meant the transition of an individual or social object from one social group to another situated on the same level. Transitions of individuals, or religious group, citizenship, from one family to another (divorce, remarriage, from one factory to another same occupational status, are all instances social mobility.. By vertical social mobility is meant the relations involved in a transition of an individual from one social stratum to another. There are two types of vertical social mob.: ascending and descending, or social climbing and social sinking (economic, political, occupational mobility, etc.)” Folytatva az alapfogalmak meghatározását: Mit értünk ókori Kelet alatt? Mezopotámiát (a mai Irak, Irán, Törökország a hettiták vonatkozásában), illetve Egyiptomot, valamint Levantét (a Földközi-tenger keleti partvidékét, a mai Izraelt, s természetesen a föníciai kereskedővárosokat).

² SOROKIN 1959. Social mobility: 1. of individuals: horizontal: territorial, religious, political party, family, occupational and other horizontal shiftings without any noticeable change in vertical positions. 2. social objects, vertical: A., ascending; B. descending. Individual infiltration, creation and elevation (sinking or disintegration) of a whole group (economical, political), individual sinking. Az ókor egyetemes művelődéstörténetére vonatkozó szkepszis, és az egyéb kérdésselvetésekkel kapcsolatos szemléletem prof. Komoróczy Géza egyetemi előadásait tükrözik.

él, mert akkor jelen kutatásunk már kiindulópontját tekintve teljesen értelmetlen volna. Egyáltalán miért él az ókori társadalmak zárt struktúrájára vonatkozó elmélet a köztudatban? A válasz a klasszikus filozófiatörténetben keresendő.

Hegel három szakaszt különböztetett meg a világ történetében. Az elsőben, melyben az ókori keleti társadalmakat írta le – szerinte – csak az uralkodó volt szabad. A második periódusban, amelyben a görög-római társadalmi struktúrát is jellemezte, csak néhányan bírtak önrendelkezéssel, csekély mobilitási esélyekkel. A harmadik intervallum Hegelnél természetesen az újkor, ahol szerinte mindenkinek megvannak szabadon a lehetőségei a felemelkedésre (HEGEL 1977, 1979).

Montesquieu a társadalmi morfológia alapján határozta meg, hogy milyenek az államok. Három államformát hasonlított össze: a köztársaságot (ide kapcsolta a klasszikus görög-rómaiakat); a monarchiát (az elit a király és a nemeség), valamint az általa despotikus jelzővel illetett nagy ókori-keleti birodalmakat. Montesquieu a vezérelvet kereste, a „nép szellemét”. A köztársaságnál a mentalitás kialakulásában – nézete szerint – a vezérszellem a politikai erény, az állam mentális állapota a hazaszeretet, amelyből következik az egyenlőség, és a törvények szeretete. A monarchia népszelleme a becsületérzés, különösen a társadalmi elitben, mintegy hűségként az uralkodóhoz. Az ókori keleti társadalmaknál pedig a félelem az a bizonyos vezérelv: a félelem, mely behatárol, és elzár minden mobilitási lehetőséget (MONTESQUIEU 1962). Regresszív szükségletek jellemzik, mely a szükségleteknek egy tanult változata: ilyenkor az embert nem az autonómia és a szabadság, hanem az engedelmesség és a tekintélynek (autoriter) való behódolás motiválja (CSEPELI 1997). A despotikus állam a hódítás joga: ha egy nép erőszakot akart, tudott vagy volt kénytelen alkalmazni.

Montesquieu meghatározó módon hatott a modern történetíráásra, gondoljunk csak a rómaiak felemelkedéséről és bukásáról írott munkájára. Talán ezért is él bennünk ez a hamis kép – hangsúlyozom hamis – az ókori társadalmakkal kapcsolatban, amelyet az alábbi kutatás során igazolni fogok.

A FORRÁSOK EREDETISÉGÉRŐL

Az ókor szociológiájának vizsgálatakor felmerül bennünk a *lingua primigenia* (DÁN 1973)³, az eredeti nyelvű és korú források vizsgálatának kérdése. Vajon mennyiben ad ez más képet, mint a klasszikus görög szerzők forrásanyagai? – amint azt Mahler Ede már 1906-ban felvetette. Tulajdonképpen itt a hitelességről van szó, amelynek vonatkozásában a döntő fordulatot a tizenkilencedik század hozta el a nagy ásatásokkal, illetve a hieroglifikák és az ékjelek megfejtésével. Ugyanis ezen ismeretanyag nélkül elvileg 'csak' Hérodotosz maradna Elő-Ázsia története

³ 'Lingua primigenia', vagyis elsődleges forrás: szép dolog elismert tudósok állításait és elemzéseit elfogadni, de ez akkor is csak szekunder irodalom, valahogy úgy, mint az eredeti héber Biblia latin fordításai. Ennél mindig sokkal lényegesebb, hogy mint mond az 'eredeti szöveg', eredeti nyelvén. A *lingua primigenia* fogalma eredetileg a reneszánszkutatáshoz kapcsolódik. A tizenhatodik századra a hébert, már nem csak szentnek ismerték el (*lingua sancta*), mint a kereszténység gyökerét (a héber nyelv elsődlegességén alapuló Messiás-tudat) az ógörög (Erasmus) és az arámvival együtt. Az ókori források újjáéledésével az egzotikus nyelvek felé fordultak, és próbálták tanulmányozni őket (görög-latin-héber), és a nemzeti nyelvbe tolmácsolni: elsősorban mindent eredetiben tanulmányozni, mely stúdiumok a hitviták alapjait képezték. (DÁN 1973) A terminus filozófiai értelmezése jól összefoglalva: *Reneszánsz Füzetek* 9. (MTA Irodalomtudományi Intézet, 1971.) Dán Róbert, Dudith András *lingua primigenia* kritikája. A héber nyelv és a rabbinikus források átértékelődéséről (*sancta-primigenia*): DÁN 1977.

kapcsán, vagy az i. e. 3. században élt Beroszosz nevezetű babilóni pap töredékei (FRANK 2006)⁴, esetleg Abydenusz Origenes munkája, melyek – mostanra már az ékírás ismeretével és a sok leletanyaggal összevetve – aktualitásukat tekintve nem számíthatók a teljesen hiteles források közé. Na, és persze az Ószövetség idevonatkozó könyvei (II. Királyok, Jesaja, Náhum, Deutero-Jesaja, Jeremiás, Ezékiel). Szekunder irodalomként még megemlíthető a Hérodotosz-rivális Ktésziász, aki végképp nem állja ki a történeti kritikát (MAHLER 1906/2003). A Komoróczy professzorhoz kapcsolódó egyik anekdotával élve – mely ókortörténeti előadásán hangzott el –: egy történész/szociológus még hivatkozhat Hérodotoszra, de asszíriológus-hebraista igazán nem. „A tehetségtelen írnok ráolvasónak még elmegey” (KOMORÓCZY 1983, 360–361).

A lingua primigenia az ókortudás kapcsán különösen fontos, mivel sokszor teljesen más portrét rajzol, mint az ókori görög szerzők – a rendkívüli sok egyezés ellenére is. Ezért én az alábbi kutatás során szerény héber, arámi és görög ismereteim mellett elsősorban Komoróczy Géza, Dávid Antal, Harmatta János, Wessetzky Vilmos, Kákosy László, Dávid Antal és Dobrovits Aladár fordításaira támaszkodom majd (OKTCH 1964).

ELITCSOPORTOK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ MOBILITÁSI ESÉLYEK

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

A társadalmi mobilitáskor az egyén vagy a család társadalmi helyzete megváltozik: awelumból muskenum⁵, rabszolgából szabad napszámos, esetleg kézműves lesz. Dolgozhatunk foglalkozás alapján deffiniált kategóriákkal, mint: életmód, fogyasztás, öltözködés, jövedelem, iskolai végzettség, kedvezőbb lakóhely⁶. A kedvező lakóhely motívuma különösen növelhette a mobilitási esélyeket, gondoljunk csak a kereskedővárosokra, például a Földközi-tenger keleti partvidékén fekvő Tyrosra (Fönícia). Ezt példázza Ilusuma kiváltságlevele is, amely adómentességet adott (adurar) Agadenak, Urnak, Nippurnak, Kismarknak, Dernak, Assurnak. Arról a beadványról nem is beszélve, amelyet a káldeusok írtak Assurbanapli és Samasunukin királyokhoz, Babilón város kiváltságának megerősítését kérve (OKCHT. 2003, 162, 191, 250–252). Tyros kereskedelmi kapcsolatai ismertek: igazi kozmopolita város volt, s így – a gazdaság révén – a mobilitási mutatók a státus változásainak vonatkozásában kedvezőbbek voltak. Ugaritban is ugyanez volt a helyzet, vélhetően a lakosságnak csak az egyötöde dolgozott a mezőgazdaságban (MARÓTH 1986).

Ettől most elvonatkoztatva én a vertikális mobilitással fogok foglalkozni, vagyis a társadalmi hierarchiában felfelé, illetve lefelé történő mozgással. Főként az intragenerációs – karrier mobilitással: a nemzedéken belüli, életpályában megnyilvánuló státusváltással. Az intragenerációs mobilitás viszonyítás a szülők társa-

⁴ Beroszosz eredetiben olvasta a régi okmányokat, s mint Bél pap szabadon használhatta a templomi könyvtárat: felállított egy babilóniai kronológiai rendszert, amelyből sajnos csak töredékek maradtak fenn. (FRANK 2006, 23.)

⁵ Rabszolga, 'félíg szabad'. Terminológiák a Hamurappi tv.-könyvből. A gazdasági és a jogi státus eltért: gazdaságilag lehetett valaki szabad, de jogilag rabszolga, és fordítva.

⁶ Különösen két időszakról rendelkezünk pontos adatokkal az életmód-fogyasztás-öltözködés vonatkozásában. A források a Hamurappi tv.-könyv és a Hettita tv.-könyv adatai. In OKTCH. 2003, 124–151, 256–264.

dalmi helyzetéhez képest. Külön vizsgálom majd a házassági mobilitást, mikor pár-
választással lép át a vizsgált személy egy másik társadalmi helyzetbe (Hamurappi
tv.-könyv).

A kérdés csak az, hogy mennyire volt zárt az ókori társadalmi forma: nagy volt-e
az eltérés a különböző rétegekből származóak mobilitási esélyei között? Azt hiszem,
igen. A társadalmi rendszernek nagy hatása van a mobilitásra, s mindez a gazda-
sági–társadalmi–politikai struktúra jellegéből következik. A foglalkozási szerkezet
változása pedig összefügg a demográfiával: születésekkel, halálozásokkal⁷, és nem
utolsósorban a deportálásokkal. Ez utóbbi (kitelepitések) az asszír politika egyik
sarokkövét képezte, amelyről a Biblia is tudósít a héber vonatkozásában: amikor
az asszírok elfoglalták az Észak-izraeli Somront és a lakosságot elhurcolták (II. Kir.
17); vagy a nevezetes babilóni fogság, az első szentély pusztulásával (KOMORÓCZY
1995, 130–132)⁸. A rabszolgarendszer mérsékeltebbnek tűnő mobilitást eredmé-
nyez a felszabadítás/szabadok osztályába való kerülés okán. Ez nemcsak gaz-
dasági-jogi értelemben történő elkülönültséget jelez a rétegződésben (rabszolgák,
félszabadok, jobbágyok, zsellérek, napszámosok, középnemesség, arisztokrácia),
hanem az egyházi–állami–tudományos szféra elkülönülését is, mint azt látni fogjuk:
a papság–katonaság–tudós lét 'szentháromsága' volt a fölfelé irányuló mobilitás
legjelentősebb csatornája.

Az ókori Keleten az elit olyan minden társadalmi struktúrában jelen lévő csoporto-
sulás, mely formális és informális megbecsültséggel rendelkezett az adott territoriális
állam (MONTESQUIEU 1962)⁹ keretein belül. Az eliten belül is a különböző csoportok
eloszlásának aránya egyenlőtlen, mind a kulturális elit, a gazdasági elit, mind a kato-
nai-politikai elit és az egyházi elit vonatkozásában (PARETO 1979)¹⁰. Természetesen
a különböző elitcsoportok kapcsán az egyes társulások más csoportokkal is közös
halmazrészlettel/keresztmetszettel rendelkeztek: gyakran előfordult, hogy valaki egy-
szerre volt a papi–kulturális–egyházi–politikai–katonai elit része ugyanabban az idő-
ben. Felmerül bennünk a kérdés, hogy olykor nem okozott-e ez szerepkonfliktust az
adott személynek? Ugyanis minden egyes pozíció birtokosa számára volt egy rendelt
viselkedési minta, s ebből következően a funkcionálisan eltérő elitcsoportok különböző
szerepkészletei (PARSONS 1997) ellentmondásba kerülhettek. Erre kiváló példa az utol-
só újbabilóni uralkodó, Nabunaid esete: nem pusztán uralkodó volt, hanem műkedvelő
aktív régész is egyben, aki ásatásokat folytatott, és ugyanakkor vallási reformokat is
bevezetett: le akarta taszítani trónjáról a tradicionális babilóni isteneket visszatérve a
holdkultuszhoz, szembeszálva a saját udvari egyházi elitjével. És az eredmény? Egy
távoli oázisba száműzték. Ennyi a történet¹¹.

⁷ A borsippai és a ninívei királyi csillagjósok rendszeresen jelentéseket készítettek uraiknak a hadviselésről,
az árvízről és a termésről, valamint, hogy az adott évben milyen lesz a születések nemek szerinti megosz-
lása vagy hogy igazság uralkodik-e az országban.

⁸ Valójában Asszírria az i. e. 9.-sz.-tól rendszeresen nagy létszámú kisebbséget telepített át a mezőgazdaság
és a haderő számára. Deportálás, munkaerő, katonai bürokrácia. I. e. 721: Somron eleste. A lakosságot
a Hábur vidékére, illetve Médiába deportálják (II. Kir. 17). Néhány izraeli pap visszajött, ők lettek a zsidók
ellenfelei az i. e. 6/5.-sz.-ban. Mindez II. Sarrukin uralkodása idején. In KOMORÓCZY 1995.

⁹ A territoriális állam fogalmát és azon keresztüli elemzését Montesquieu fejtette ki először. In MONTESQUIEU
1962.

¹⁰ Az alábbi kutatás során a Pareto-féle felosztást használom az ókori társadalmak elitjének analizésekor.
(Pareto 1979)

¹¹ BEAULIEU 1989; PRITCHARD 1969; 305–307.; KALLO 1993; GRAYSON 1975, 1–15.; OKTCh. 2003, Nabu-naid kro-
nológiai értesültsége. 231–232., Nabu-naid anyjának felirata Harránban (Carrhae, Turkey). 232–234., „Sin,
az istenek királya.” Nabu-naid stéléje a babilóni birodalom sorsáról. 228–229., Nabu-naid krónika 236–237.
„Nabu nem ment a városba. Bél nem vonult ki. Nabu naid király Temá-ban, a királyfi, a főemberek és a
sereg Akkád területén tartózkodtak”.

Az eliten belüli foglalkozási csoportok arányának megoszlása, illetve az azon belüli equilibrium képet ad számunkra a társadalmon belüli formális presztízzsel rendelkező foglalkozási csoportok megoszlásáról, a hatalmi disztanciáról: hiszen ami az udvarban volt, az reprezentálta azt, amiből meg lehetett élni. A tudáselit megoszlása a különféle szakmák között portrét rajzol a különböző céhekben/értelmiségi munkajellegű csoportokban (FERGE 1980) a foglalkozások jelenlétének arányáról, mint reprezentatív minta. Az ókori társadalmon belül a céh az elitbe való beszivárgás egyik lehetősége, mely elől az elit ugyanakkor – saját kiváltságát védve – zárja sorait.

TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG AZ ÓKORI KELETEN (HABERMAS 1999)¹²

A kulturális elit és közintézmények kérdéskörét érintve mindenképpen foglalkoznunk kell a társadalmi nyilvánosság kérdésével, na nem afféle klasszikus 'public opinion research' keretein belül: erre ugyanis nincs lehetőség. Én nem a nyilvánosság ideáltípusát akarom megrajzolni az ókori Keleten, mint azt Habermas megpróbálta a 18. és a korai 19. századi angol/német/francia társadalmak történeti összefüggéseit kimutatva. Az ókorban különösen nagyok az empirikus hiányosságok a kutatási anyagot tekintve, ráadásul a demonstratív és reprezentatív nyilvánosság fogalmkörei korszakspecifikusan nem állják meg a helyüket. Emellett Habermas elemzése a régiség nyilvánossága kapcsán – elsősorban a görögségre fókuszálva – rendkívül felületes, mintegy idealizált.

Az időszámításunk előtti második évezred második felében kezdődött meg a hagyományozott költészet írásba foglalása, s a szájhagyomány nyomán egy gyűjtőrendszerrel munka, amely bizonyos mértékű szelektálást is eredményezett. Ennek ellenére több eredeti verzió is fennmaradt a különféle hagyományokból, a másolási gyakorlatból következően. Jól dokumentáltak a nagy királyi könyvtárak szerveződései, mint például a hettitaké Bogazköyben, I. Tukulti apil ésarra assuri könyvtára, Assur ban apli könyvgyűjteménye, Ugaritról vagy Mairól nem is beszélve. De mellette a folklór tovább élt, a széles népi rétegek és a nem írástudóak körében.

A reprezentatív nyilvánosság az írástudó udvari papi-kulturális elit körébe tartozott, a viták pedig a paradigmán belül az álmok megfejtésére, az ómenek értelmezésére, és a különböző gyógyászati eljárásokra, valamint a csillagtudományos előrejelzésekre és az ehhez kapcsolódó interpretációkra terjedtek ki. Az egyszerű, esetleg írástudatlan népi rétegeknek pedig megmaradtak a szóbeli hagyomány vitái, az elbeszélések, melyeket szocializációjuk és társas interakcióik során gyűjtöttek, valamint az esetleges falusi gyógyászati népi praktikák, hiedelmek. Más kategória azonban az írásba foglalás/szokás magyarázata versus a szájhagyomány útján terjedő történetek a közösség szórakoztatására, ami már egy szociológiai élethelyzet, mintegy tradíció: „Sitz im Leben”¹³. (GUNKEL 1906)

A társadalmi nyilvánosságot tekintve a társulások/körök/esetleges vitatkozó csoportok a templomi és a palotaszervezet részét alkották (OPPENHEIM 1982, 114). Az igazán független társulások bizonyos tudósi foglalkozásokkal jártak csak együtt, mint például a démonűzés, bajelhárítás (masmasu) vagy a baru-jövendőmondók, esetleges orvosok, írkokok esetében. A tudós szakemberek vidéken is önfenntartó munkaközösségekbe, testületekbe, úgynevezett céhekbe tömörültek. Ezeknek

¹² HABERMAS 1999; OPPENHEIM 1982; KOMORÓCZY 1983; KOMORÓCZY 1995; RAPCSÁNYI 1972; CERAM 1964.

¹³ GUNKEL 1906. Köszönöm Fröhlich Idának, hogy pentateuchus-kutatás szemináriumán felhívta Gunkel munkásságára a figyelmemet, és részletesen elemezte.

alkalmi kapcsolatai voltak az udvarral, úgymond bedolgoztak: gondoljunk csak az Assur ah–iddinának küldött jelentésekre. Ily módon – a reprezentatív nyilvánosságban – az értelmiség Asszíriában betagoledott a királyi udvar meghatározott rendjébe. (KOMORÓCZY 1995, 86.) A kuhn-i értelemben vett tudós paradigma élt, megvolt a konszenzus még a rurális tudós céhen belül is, melyet a munkacsoport kijelölt vezetője szabályozott (KUHNN 1984). Erre példa Nabu zuqup-kéna fia, udvari méltóság, orvostudor, aki szintén egy ilyen munkacsoportot vezetett. (KOMORÓCZY 1995, 87.)

Mi maradt meg az egyszerű közembernek? Ott volt a hatalmas felállított kőoszlop, melybe Hamurappi törvénykönyve volt belevésve. Körbe állhatták, nézegethették. Esetleg páran – akik ismerték a betűvetést – elolvasták, olykor fennhangon, és a körbeállóknak tolmácsolták. Vajon hányan tudták elolvasni? Biztos, hogy nem sokan. Akik mégis, azok egy-egy jogi kérdésben elé járulhattak, s az információ szájról szájra terjedt. Terjesztették a törvényt, esetleg vitatkoztak róla, olykor jogi kiskapukat keresve, már amennyiben a törvény, Hamurappi törvénye valóban élt, és nem csak egy eszménykép volt: az isteni igazságos király eszményképe.

MOBILITÁSI ESÉLYEK: A KULTURÁLIS ELIT

„Ha tisztviselő akartál lenni, csak asszírúra kellett válnod, egyébként nem számított ki vagy, ki voltál...” (KOMORÓCZY 1995, 134.)

Minden elitnek van egy bizonyos tőkéje, amivel az elitbe bekerül, a mobilitást végrehajtja. Ezt a tőkét próbálja átkonvertálni, kamatoztatni. Bourdieu szerint ez a dolgok objektivitásában rejlő erő (BOURDIEU 1993). A kulturális elit tőkéjét tudástőkének nevezem. Ez többféleképpen elsajátítható dolog, mivel több fajta jellegű tudás lehetséges. Származhat szocializációból, mint a sumerek esetében: írnök apának, írnök fia. A foglalkozás, és így az értelmiségi lét családon belül öröklődik: ezt a genealógiák¹⁴ egyértelműen bizonyítják. Ugyanakkor már a sumereknél is megvolt a lehetőség első generációs értelmiséginek lenni: minden csak pénz kérdése volt, már ha a szülők képesek voltak az iskolai tandíjat megfizetni (KOMORÓCZY 1983, 333–336)¹⁵.

Mindenestere egy inkorporált, belsővé tett dolgról van szó, ami lehetett gyakorlati jellegű (praxis): mint kézműves, belsőségéből jósló, füvekkel gyógyító; esetleg elméleti (techné-episztemé)¹⁶ (FELKAI 1993): csillagtudománnyal foglalkozó, démonűzéssel gyógyító, és az álomfejtők bizonyos fajtája – nem a madár röptéből jósló.

A kulturális elit és az egyházi elit bizonyos szinten összekapcsolódott, kivált az oktatásnál. A kulturális elit központjai a különböző udvarok voltak, valamint rurális templomi gazdasági központok (OPPENHEIM 1982). Ebben a társadalmi paradigmában az állam és az egyház szorosan összekapcsolódott, a király hatalmát istentől származtatta politikai hatalmának legitimálása céljából (SPENCER 1909, 1917,

¹⁴ Disznót öl a hentes. „Visítasz? De hisz ezen az úton járt kan apád s minden ősd! A nyomukba lépsz most, és még visítasz?” Sumer közmondás. Ford.: Komoróczy Géza. In KOMORÓCZY 1983, XI (8,2).

¹⁵ „Add meg hát a díját, hogy ezzel út nyíljk elöttem, hogy a kikérdezés, leckéztetés elmaradjon (befejeződjön). A tábla házának fiai között számba vegyenek engem is. Mesternek sör, hátára-hasára olaj, új ruha, ékes karkötő, ..., előnyök a pénzzel...” Egy általagos diákról van itt szó, s kiderül, hogy meg kellett fizetni az oktatás árát, tehát kellett egyfajta anyagi háttér a képzéshez, hogy valaki kis írnököl felsős testvérré váljon. „A tábla házának fia.”

¹⁶ Az Arisztotelészi két fajta tudás gadameri megközelítése.

1919)¹⁷. Ebből is látszik, hogy még az ókori Keleten is szükség volt legitimációra, nem volt elég pusztán az akarat érvényesítése és a félelem (MOLNÁR 1999)¹⁸, mint azt Montesquieu gondolta (1962).

A GAZDASÁGI ELIT

A gazdasági elit a banki, illetve pénztőke, a tulajdoni tőke tulajdonosa. Már az ókorban is voltak nagyobb magán pénzintézetek, amelyekre kiváló példa a Murasu-bankház tevékenysége (KOMORÓCZY 1995; COOGAN 1976; COLE 1996). Erre Komoróczy Géza kutatásai kiválóan rávilágítanak egy babilóni bank zsidó ügyfelei (230 fő) kapcsán, az időszámításunk előtti ötödik század második feléből. Az elemzett babilóni bankárca-ládnak jól dokumentáltak a különböző gazdasági ügyletekre vonatkozó szerződéseit/ feljegyzéseit: az ékírást leletanyag mintegy fél évszázadot fog át (KOMORÓCZY 1995, 230–231).

S természetesen a gazdasági elitbe tartozik a kereskedő is, aki pénzt tudott hitelezni a nagyobb karavánutakra ugyanúgy, mint a nagy földbirtokosok, akik komoly tulajdoni tőkével rendelkeztek a haszonélvezeti joggal együtt, melyet az ókori Mezopotámiában az állam is előszeretettel gyakorolt: „a Palota, mint a telek tulajdonosa” (Hamurappi Törvénykönyv).

A gazdaság alapja az ókori Mezopotámiában a mezőgazdaság, a gyapjú, a szőr, és a bőrkereskedelem volt. (OPPENHEIM 1982, 118) Az árutermelés a nagy szervezetekben, uradalmakban, az uralkodó, illetve az 'isten házában' történt. (OPPENHEIM 1982, 109). A kereskedők, illetve a piac 'civil' szférájának szükségszerű eredménye volt a csempészet, mely folyamatosan harcban állt a határőrséggel. A selyemkereskedelem útvonalainak nyomai például nyomon követhetőek az újasszír korban. A palotát és a méltóságok magánházait luxuscikkek bősége jellemezte. Ezek a luxuscikkek presztizisjavaknak is tekinthetők, mint státusalakító tényezők. A gazdasági interakciókat tekintve Egyiptom, Irán-Asszír, Lónia-Asszír kapcsolatai, vagy a független föníciai városok esete valódi – mai értelemben vett – vállalkozásokat, gazdasági kapcsolatok tükröznek (KOMORÓCZY 1995, 114). A kereskedelemben érdekelt foglalkozási csoportok bizonyos autonómiával bírtak, s így az ókori gazdasági társadalmi alrendszer transznacionális kereskedelmi jellegűt mutat, különleges helyi elbírálástól függően – mint a városok kiváltságlevele (KOMORÓCZY 1995, 117).

FOGLALKOZÁSI MUNKAJELLEGCSOPORTOK (FERGE 1980) ÉS A GAZDASÁG

Nézzünk meg néhány foglalkozási csoportot: mezőgazdasági munkás (napszámos, muskenum, rabszolga, tulajdonos, bérlő), kereskedő (saját pénzből, kölcsönből), állatorvos, emberorvos, jövendőmondó-jós, csillagtudós, álomfejtő, kocsmáros, írnok (gazdasági, jogi), zenész, építész, iparos, vályogvető, hajóépítő, takács, pásztor, kőfaragó, ékszerész, hitelező, pap, papnő (entum), közigazgatási hivatalnokok (pl. polgármester=rabianum), katona (redum-bairum, gyalogos, sorozó etc.), kovács, szakács, ács, nádfonó, prostituált, aratómunkás, bőrmunkás, kölcsönzős (uszály, evezőshajó, hajó), rabszolgakereskedő, városi vének tanács tag, írnok, pap, csillagász, számoló írnokok (matematikusok), tudósok, templomi főiskola lakói, madárjós,

¹⁷ Herbert Spencer is leírta már a 19. században az organikus társadalmak elemzésekor.

¹⁸ A hatalom (akaratérvényesítés)-uralom (legitimizáció) kérdése kapcsán lásd MOLNÁR 1999.

bélműves, álomfejtő, csillagtudós (KING 1997)¹⁹. Hivatalnokok, városi írnokok, az állami igazgatás főtisztviselői. (OPPENHEIM 1982, 287, 303–309.) Mivel a palotához és a templomokhoz kapcsolódtak az írnoki differenciált foglalkozások, így az írnokiskolák is. A különböző iskolák és korszakok sajátos hagyománnyal rendelkeztek.

A termelőeszközökhöz való viszonyt vizsgálva a munkajellegcsoportok kapcsán az ókorban kijelenthető, hogy mindegyik kultúrkör elfogadta a rabszolgaság intézményét (HAHN 1972, 159–182). A társadalmi hierarchia csúcsán a nagybirtokos arisztokrácia állt, amely kitermelte az állami adminisztrációs hivatalokat, a papi arisztokratikus foglalkozásokkal együtt. Először Sarrukin államában (i. e. 2300) volt dokumentálva az igazgatási és a hatalmi szervezet, mely a birodalmat működtette: rendkívül bonyolult adminisztráció, és kiterjedt bürokratikus struktúra jellemezte. Ugyanakkor volt egy jómódú középbirtokos parasztság.

Az ókori Izraelben a lakosságnak több mint a fele kis és törpebirtokos, illetve földnélküli paraszt, zsellér. A kézművesek/kereskedők számát nehéz megbecsülni. Mindenesetre a Királyok könyve is beszámol az időszámításunk előtti kilencedik századtól a héber kézművesség viszonyairól: Salamon király idegen segédlettel építtetett templomot, melyről a Babilóni Talmud is tudósít (Pesz. D. 33b. 34.a. – Pesz. R. 14.9.; Kohel. R. 7.23; Num. R. 19.3., I. Kir. 5.10.). Az asszíroknál a hettita kovácsok erőszakos betelepítéséről értesülhetünk. Az asszíroknál bevett gyakorlatnak számított, hogy deportálásukkor a jobb szakmunkásokat – gazdasági érdekből – az arisztokráciával együtt telepítették át, hogy beolvasszák. Az ókori Izrael kereskedelmét és iparát tekintve a főbb foglalkozások között találjuk a fakitermelést és megmunkálást, vaskovácsolást, bőrmegmunkálást; az építő, ács, ötvös, fazekas, fegyverkészítő mesterségeket, a ruhaszabászatot, és persze az élelmiszer-ipari munkatevékenységeket, mint például a sörfőzést (KOMORÓCZY 1972, 98–100).

A fent felsorolt foglalkozásokat szakmai csoportosulásokban üzték, a mesterségek általában családon belül hagyományozódtak. A kézművesek is céhszerű társulásokban dolgoztak. Csak hogy néhány példát felhozzunk az óbabilóni korból az ilyen társulások (TÖNNIES 1983)²⁰ kapcsán: felülreprezentáltak a sörfőző, kovács céhek, amelyek természetesen a palota valamelyik felügyelőjének a szervezése alatt álltak (OPPENHEIM 1982).

A POLITIKAI-KATONAI ELIT

A politikai-katonai elit szerepét nem kell ecsetelni az ilyen millitáns jellegű társadalmakban (SPENCER 1919), mint a vertikális mobilitási csatornáét. Ennek kapcsán külön elemzést érdemel az állam és az individualizmus problémája. Az ókori állami berendezkedések és a társadalom viszonyáról kijelenthető, hogy inkább az állam határozta meg a társadalmat, és nem a társadalom az államot. Nem úgy, mint a modern paradigmákban – bár voltak olyanok, mint Lorenz von Stein, akik ezt az újkor vonatkozásában másképpen gondolták. A katonai-politikai alrendszer (goal attainment²¹) alkotta a normákat és az értékeket (PARSONS 1966), valamint beavatkozott a többi alrendszer (pl. a gazdasági) működésébe, alárendelt, mintegy függőségi

¹⁹ A szöveget Charles F. Horne 1915-ös kommentárjával közlik. <http://eawc.evansville.edu/anthology/hamurabi.htm>

²⁰ A rurális társulások terminológiája kapcsán Tönnies meghatározásának egy átalakított változatát alkalmazom.

²¹ PARSONS 1966. The Social System has four basic characteristics: adaptation, goal attainment, integration, and latent pattern maintenance.

viszonyba került vele. Ez volt a legjelentősebb mobilitási esélyeket jelentő csatorna: az informális, illetve formális presztízst egyaránt emelhetette. Olykor csak gazdasági, némelykor jogi státust is. A gazdasági és a jogi státus eltérése egyaránt kiderül a Hamurappi törvénykönyvből, s ez az awelum-muskenum terminológiák értelmezésének kulcsa is egyben²².

Az óbabilóni birodalomban a katonák tulajdonhoz való viszonya eltért az egyéb foglalkozást űzőkétől, a papokkal egyetemben. A katonaság presztízse nemcsak társadalmi megbecsültséggel, olykor ranggal, címmel, hanem szolgálati birtokkal is járt, melynek tulajdonjoga az állam kezében maradt: így nem volt eladható. Használója haszonélvezeti joggal bírt a szolgálati birtok esetében, míg a magánbirtoknál a haszonélvezeti jog és a tulajdonjog is egy kézben volt. Ha mondjuk a fegyverforgató fogságba esett, a haszonélvezeti jog a családban tovább öröklődött, mivel az állam felelősséget vállalt „alkalmazottja” – aki neki teljesített kötelezettségének esett áldozatul – rokonságáért. A katonák (redum, bairum) nem küldhettek el mást maguk helyett a csatába. „Ha a katona fogságba esik, a föld öröklhető: fia vagy anyja a föld kétharmadára jogosult lesz (Hamurappi törvénykönyv).” A szolgálati birtok is tovább hagyományozódott, de nem volt eladható, inkább afféle haszonélvezeti jog volt. Igen, már az óbabilóni birodalomban is megkülönböztették a haszonélvezeti és a tulajdonjogot.

A harcok fogságba esése esetén, ha az illető fegyverforgatónak kiváltási díja volt, akkor a templomnak vagy a palotának ki kellett fizetnie a megváltási díjat a kereskedőknek, akik általában – busás haszon reményében – ezt is kiaknázták karavánútjaik során, mint üzleti lehetőséget.

A katonai-politikai elit vertikális mobilitási esélyeit jól példázza Zakír személye, az időszámításunk előtti kilencedik század utolsó évtizedében. Zakír alacsony származású, s innen tör fel a társadalmi hierarchia csúcsára trónbitorlás útján, a katonaság eszközével: király válik belőle (OKTCh. 1964, 249–250). Zakír felirata szemlélteti az ókori társadalmi viszonyokat: aki mögött nem állt valamilyen isten, nem volt lehetősége ilyen mértékű mobilitást végrehajtani, már csak a kor vallásos képzetei miatt sem, mivel a karizmatikus uralom csak csírájában létezik (a weberi hatalom/uralom/legitimizáció kérdése). Amúgy az isten, aki Zakírt a legenda szerint felemelte, az egek ura ('baal-samen'). A feliratban az isteni „kinyilatkoztatás” irodalmi motívuma egyébként bibliai képet idéző.

Herbert Spencer szerint az ókori Keletet kifejezetten a millitáns társadalmi forma jellemezte, melynek eszményei a hősiesség, az önfeláldozás, szervező elvük pedig a kényszer. Idealizált kép, ugye? Spencer elméletében a millitáns társadalom magába olvasztja az egyéniséget, s mi tagadás, van benne némi igazság, ha az asszír deportálás-olvasztótégely politikára²³ gondolunk. A bibliai Dániel könyve is ezt tükrözi, mikor is Dánielnek és társainak a kulturális elitképében új-babilóni neveket adtak, hogy asszimilálva integrálják őket. Visszatérve Spencer elemzésére, szerinte a központosított célhatalomnak az egyén teljesen ki volt szolgáltatva, a civil szerveződések elfojtották, a munka kizárólag kény-

²² awelum: used in at least 3 senses: 1. sometimes to indicate a man of the higher class, a noble. 2. a free man of any classes (high or low). 3. occasionally a man of any class, from king to slave (free man?). In *ANET. Excerpts from the Code Hammurabi*. Ford.: Theophile J. Meek. Muskenum: member of a social class which at Eshnunna text (for example) seems to be closely connected with the palace or the temple. In *ANET. Excerpts from the Laws of Eshnunna*. Ford.: Albrecht Goetze. Hamurabi's Code of Laws. Ford.: L. W. King. Charles F. Horne kommentárjával (1915). EAWC. Magyarul Dávid Antal fordításában. In OKTCh. 2003.

²³ Az elfoglalt terület lakosságát deportálták AsszírIA központjába, míg a helyieket/saját embereiket a megszállt területre kitelepítették irányítani, keveredni, beolvasztani.

szer hatására történt, s az ellenőrzés mindenüvé kiterjedt. Igazi Orwell-i kép, mint az 1984-ben. Az eddigi analízisemből is látszik (gazdasági elit, munkajelleg-csoportok, céhek, fekete-gazdaság), hogy mennyire hamis ez a spencer-i portré az ókor szociológiájáról. Persze a politikai alrendszer igyekezett mindent uralni, és a gazdaságot központosítani, főként a kereskedelmet, amely így csak királyi engedéllyel történhetett: például a kereskedelmi hajók állami ellenőrzése esetében (OKTCH. 1964, 156).

AZ EGYHÁZI ELIT. „MENJETEK, HOZZÁTOK IDE NEKEM A FŐPAPOT, A KÖNYVEK ÍRNOKÁT, DOSADZSAEMANKHET.” (DOBROVITS 1963, 49.)

Az egyházi elit szerepe azért volt döntő az ókori keleti társadalmi struktúrában, mivel a vizsgált paradigmában az egyház és az állam szorosán összefonódott, így az egyház komolyan beleavatkozhatott a politikai döntési mechanizmusokba: sokszor a papok 'csinálták' a történelmet. A feliratok (PRITCHARD 1969)²⁴ tükrözta társadalmi viszonyok ismeretében ez egy rendkívül jelentős, képzés útján megszerezhető mobilitási csatorna. Az egyházi elitek halmazának több más elitcsoporttal van közös részhalma: a kulturális elittel (képzés) és a politikai elittel az államban betöltött funkciójukból következően. Az uralkodók is az istenektől származtatták hatalmukat, mivel az adott korban a vallásos képzetek meghatározóak voltak a tömegek kollektív tudatában. Ezt tükrözi a Hamurappi törvénykönyv bevezető formulája, vagy a Bibliában szereplő második zsoltár is: ez amolyan térségbeli hagyomány, melynek a királyfeliratok többsége nyomait viseli.

Az egyházi elit politikai szerepéről (FRANK 2006, 52–66) Josephus Flavius is beszámol (FLAVIUS 1984)²⁵: „Igitur quod apud Aegyptios a longissimis iam temporibus annalium cura atque confectio fuerit mandata sacerdotibus, apud Babylonios vero Chaldaeis: iis usi fuerint Phoenices, tum in rerum domesticarum administrationibus, tum in publicorum operum traditionibus, quoniam inter omnes convenit, mihi praetereundum puto”. Vagyis, az évkönyvek gondozását és szerkesztését, az állam történeti hagyományainak vonatkozásában, valamint a belügyek kezelését a főníciaiaknál, valamint a zsidóknál is a papok és a proféták végezték – Josephus szerint ebben a kérdésben egyetért mindenki. Ugaritban is ugyanez lehetett a helyzet, amit a templomban talált könyvtár irodalma és az adminisztrációs szövegek is bizonyítanak (MARÓTH 1986, 125–164). Az ókori Egyiptom hasonló gyakorlatot tükröz, melyet jól példáz egy klasszikus középbirodalmi elbeszélés, a Khufur és a varázslók, mely az i. e. 17. századnál régebbi, s amelyben a pap mint a könyvek „vezetője” szerepel (FRANK 2006, 60). Nem is beszélve a maja és az azték papok hatalmi legitimációs szerepéről az amerikai kontinensen (BROWMAN – RONALD 1979; POPUL VUH 1984).

²⁴ Fröhlich Ida ajánlására. Egyptian Texts (translator John A. Wilson).

²⁵ FLAQUIOU IÓSZÉPOU PERI ARKHAIOÉTOSZ IOUDAIÓN KATA APIÓNOSZ.

A KAPCSOLATI TŐKE

„add meg a 140 shekelt, amely még a pénzből hátra van, de ne legyen haszon kettőnk között: mindketten előkelő emberek vagyunk.”

/Ugariti levél/ (OPPENHEIM 1982, 131.)

A kapcsolati tőkében benne rejlett a szocializáció, a közös neveltetés, származás (peer groups), és az innen származott ismeretség (például az udvarban vagy az írnokeképzőben), melyekből könnyen előnyt lehetett kovácsolni. Továbbá minden egyéb reláció: családi protekció, írnoke genealógiák, nemesi származás.

Család, szocializáció, ismeretségek, előnyök. A kapcsolati tőkére kiváló példa Horhuf kerületi főnök életrajzi sírfelirata (OKTCH. 1964, 20–21). Horhuf, a fáraó bizalmasa, az „egyetlen barát” cím birtokosa, Alsó Egyiptom kincstárnoka, a tolmácsok előljárója, az ünnepi tekercsek felolvasója (heriheb pap), és még sorolhatnánk a titulusokat. Karrierje nem olyan rendhagyó, mint történetünk egy későbbi szereplőjéé, Unié (a továbbiakban részletesen elemezzük), ugyanis ő nem alacsony származású. Kapcsolati tőke birtokosa, mivel származási előjogokkal rendelkezik neveltetése révén: a megfelelő körben szocializálódott, apja is heri heb pap volt, az „egyedüli barát” cím birtokosa.

A felirat szereplőinek működése I. Merenré és II. Pepi idejére esik (kb. i. e. 2 300). Az elbeszélésből különböző expedíciókról tájékozódhatunk, az első még atyai protezsálás és felügyelet mellett történik: ez a fiú bevezetése az elitbe. A második expedícióra pedig már egyedül is bizalmat kap a legény. A harmadik núbiai utazása (Jam) kapcsán értesülünk egy szomáliai fekete törpe beszerzéséről a fáraó számára, ami meghozza a várva várt kiemelkedést az udvari arisztokrácián belül: a király uralkodásának második évében, az áradás 3. hónapjának 15. napján királyi parancs eredményeképpen az „egyedüli barát”, heri heb pap, a tolmácsok előljárója titulusok birtokosa lesz, mindez a harmadik jami expedíció eredményeképpen.

Ameni története is hasonló (OKTCH. 1964, 23–24), mint Horhuf kerületi főnöké, ő is arisztokrata származású, a fejedelem fia volt („délre hajóztam, mint a fejedelem fia, királyi pecsétő”). Amúgy Ameni életút-analízisekor a XII. dinasztia idején járunk, I. Sesotris uralkodása alatt. Ha Uni, aki egyszerű rabszolgaként a társadalmi hierarchia csúcsára jutott, Horhuf és Ameni történetét összehasonlítjuk mintegy szemléltetésül, akkor egyértelmű, hogy Horhuf és Ameni felemelkedése volt inkább az általános az egyiptomi társadalomban a vizsgált időszakokban. Az arisztokrata származás előjogokat biztosított az elithez tartozást tekintve, már csak a szocializációból következő kapcsolati tőke, vagyis a közös neveltetés és az ismeretségek megszerzésével is.

AZ INDIVIDUÁLIS TŐKE AZ ÓKORI KELETEN

„Ezért Józsefekre bízta egész vagyonát,...

...Józsefnek szép termete és szép arca volt” (Mózes I. 39:6)

S hogy így az elitszoportokról néhány szót ejtettünk dióhéjban az ókori Keleten, még egy nagyon fontos tőkefajtáról nem beszéltünk: az individuális tőkéről. Az individuális tőke a tehetség, a különböző képességek területe, magában foglalja a szerencsét is – mint domináns faktort –, valamint a testi adottságot: a fizikumot a harcra vagy

a testi hibátlanság kritériumát a papoknál, a szépségről nem is beszélve: ennek köszönhető József is, az egyiptomi héber fogoly rabszolga, hogy felemelkedett (FRANK 2006, 55–59). Ahogyan Oppenheim is leírja a tudósi foglalkozások kapcsán: a legfontosabb kritérium a származás volt, majd a testi hibátlanság/szépség, és csak utolsósorban a szakképzettség (OPPENHEIM 1982, 116), ugyanúgy, mint az ókori Indiában (AL-BIRÚNI 1910; VARAHAMIHIRA – THIBAUT – DIVEDI 1899; SASTRI 1947).

A TUDÁSTŐKE, MINT A KULTURÁLIS ELITBE VALÓ KERÜLÉS ZÁLOGA

„Az emberiségre Enlil ezt a sorsot róttá: azóta, hogy Enlil a dolgok nevét kimondta, a fiú apja munkáját veszi át, másképp soha nem jár neki tisztelet, elismerés.”
(KOMORÓCZY 1983, 338.)

A tábla házának fia (KOMORÓCZY 1983, 333–336). Természetesen nem szó szerint kell értelmezni, irodalmi képről van szó – írja Komoróczy Géza, majd folytatja. Úgy is fordíthatnánk: a fiú, aki iskolába jár. Az időszámításunk előtti második évezred közepén az állami berendezkedés változása fokozatosan egy gyakorlati értelmi-ségi/írnok réteget termelt ki. Az utánpótlás/képzés biztosítása nem a templomi papság által történt, hanem a királyi udvarhoz lazán kapcsolódó Edubbában („tábla háza”), mely a sumer irodalom fennmaradását is biztosította egyben (KOMORÓCZY 1983, 14., 336–340).

Az oktatásszociológiai struktúrában az alábbi követelmények szerepeltek (KOMORÓCZY 1983, 341–343): írások olvasatai, magyarázatok, akkád – sumer fordítások, nyelvtan, grammatika, szinonimák, költői eszközök, igeidők, toldalékolás, fordítás, papok nyelve, énekek/síratók, szaknyelvek²⁶. Továbbá matematika, könyvelés, elszámolás, átutalás, földmérés; zenei alapismeretek (lant, citera, hangolás, húrozás, zeneszerzés). Sumer közmondások és szólások tanulmányozása a tábla házának gyűjteményeiből. „Szerezz a sumer nyelvben kiváló tudást, tanuld a finom nyelvet, tanulj feliratot írni, földet mérni, elszámolást készíteni” (KOMORÓCZY 1983 360–361).

Az ókori keleten a legáltalánosabb értelemben az értelmiség az írnok volt, a táblaíró. Az időszámításunk előtti első évezredben kezdett elterjedni az „az, aki számol” kifejezés. Ekkorra az értelmiségiek foglalkozási helyzete a társadalmi struktúra egészében a korábbihoz képest megváltozott – írja Komoróczy Géza, s magán az értelmiségen belül is határozottabb belső rétegződés indult meg. A papi foglalkozások elnevezéseiben is nyomon követhető ez a specializáció (KOMORÓCZY 1995, 83–84), illetve differenciálódás (COLLINS 1903)²⁷. A harmadik Uri dinasztia korától az öt-hat városból több mint 1500 írnok neve maradt fenn. Mit bizonyít ez? Hogy az idő előrehaladtával az i. e. első évezred végére fokozatosan háttérbe

²⁶ Nyelve az arany, illetve ezüstművesnek, a pecsétművesnek, a kereskedőnek, a hajósnek etc. Magyarán szólva a sumer írkoknak ismernie kellett az összes foglalkozás szakterminológiáját, a dialektusokat, és természetesen a 'szlenget'.

²⁷ A differenciálódás fogalmát Herbert Spencer használta először, szintetikus filozófiája kapcsán. Az első magyar kiadás fordítói: Pekár Károly, Madzsar József, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem. 1903-ban az előszóban így határozták meg a fogalmat: differentiation: különbözőzés, jelenti azt a folyamatot, melynél fogva a különböző működésekre különböző szerkezetek támadnak. In COLLINS 1903.

szorult a származás és a kapcsolati rendszer, ugyanakkor ezzel fordítottan arányosan felértékelődött az individuális, majd a tudástőke – bár esélyegyenlőségről az oktatásban nem beszélhetünk. Mindössze arról, hogy megnőtték a mobilitási esélyek, például első generációs értelmiséginek lenni. A bibliai József és Dániel történetének összehasonlítása ugyanezt a változást szemlélteti az udvari tudós eliten belül. Míg József egyiptomi környezetben²⁸ individuális tőke segítségével emelkedett fel (a tetszetős külső motívuma, illetve az individuális képességek faktora), addig Dániel elvégezte a legjobb babilóni iskolákat²⁹, és tudástőkéje eredményezte karriermobilitását a babilóni udvari arisztokrácián belül.

LELENGYEREKBŐL KIRÁLYFI. A SARRUKIN TOPOSZ³⁰ ANALITIKUS ELEMZÉSE

Sarrukint (i. e. 2350–2294), az agadei dinasztia alapítójának személyét számos mítosz vette körül a harmadik évezred végén. Sarrukin legendájáról, hatalomra kerüléséről és gyermekkoráról nem eredeti sztlélé tudósít, hanem újasszír, illetve újbabilóni másolatok. Bár több krónika is létezik kisebb eltérésekkel, a szövegvariánsok főbb eseményvonala egyértelműen ugyanaz. S hogy a szöveg, újasszír/újbabilóni, mennyiben térhet el a régebbi variánsoktól megbízhatósága tekintetében? Tudjuk, hogy az írnokiskolákban szigorú másolási szabályok voltak (KOMOROCZY 1983). Első olvasatra a legmegdöbbentőbb, hogy Sarrukin története párhuzamot mutat a bibliai Mózes történetével, annak felemelkedésével (II. Mózes 2. fejezet). Napjaink összehasonlító folklórtörténeti kutatásaiban már közhelynek számít a kitett lelencyerek karriermobilitásának irodalmi motívuma, úgy, mint az megesett a perzsa Kürosz, a római Romulusz–Rémusz, Perszeusz vagy éppen a héberék Mózesese esetében.

A mítosz szerint Sarrukin anyja Enitum volt, apját nem ismerte. Anyja titokban szülte meg, majd sásból font kosárba helyezte, pontosan ugyanúgy, ahogyan a cse-csemő Mózeset, s azt szurokkal bezárva a folyóba tette. Miért tette anyja Sarrukint a folyóba? Esetleg az entumnak, Sarrukin anyjának a státusa (ami papnőt jelent) megegyező lenne a Hamurappi tv.-könyvben szereplő entummal? Akinek, mint a törvénykönyvből tudjuk, nem lehetett saját gyereke csak másodfeleség útján, s talán ezért kellett a folyóba tennie őt? Vagy egyszerűen szégyelte, mert az apa alacsony státusú volt ('apját nem ismerte')?

Erről majd egy másik tanulmányban értekezni fogok; mostani vizsgálódásunk szempontjából ez nem lényeges. Csupán az, hogy Sarrukin így alacsony származású volt, mint lelencyerek, és onnan hajtotta végre a mobilitást, mikor is a társadalmi rétegződés hierarchiájában a 'top'-ra került, mint dinasztia-alapító. A vízmerítő emelte ki a gyermeket a folyóból, míg Mózeset a fáraó lánya, aki fiává fogadta és felnevelte. Sarrukin kertésznek tanult és dolgozott, mialatt is – a mítosz szerint

²⁸ Az izraeli egyiptomi fogságnak semmilyen nyoma sincsen az egyiptomi történelemben. Egyedül a tengeri népek támadásával kapcsolatos sztlélén szerepel – először – Izrael neve. Amúgy a híres kivonulásról semmi. A kivétel talán József története. Egyedül talán a 'hét szűk esztendő' mítosza kapcsán (József intézkedései Egyiptomban, mely ismert a Bibliából) van némi utalás az ANET-ben (PRITCHARD 1969). Egyptian Texts (translator John A. Wilson). J. Vergote, Joseph en Egypte, Louvain, 1959; Biblia. Gen. 37:7–11, 40–41.

²⁹ Dániel 1. fejezet: Élet az udvarban – kulturális elitképző. In SCHEIBER 1974–1977, 109–126; FRÖHLICH 1984, 121–132.

³⁰ Jean Jacques GLASSNER, *Chroniques mésopotamiennes. Les Belles Lettres*. 1993. In OKTCH. 2003, 99.

– Istár belé szeretett. Sarrukin ettől eredezteteti hatalmának forrását, mármint, hogy Istár beleszerelmesedett.

Istár szerelme lett Sarrukin felemelkedésének forrása. De mit is szimbólizált Istár? Ha ezt megfejtjük, rájövünk Sarrukin felemelkedésének kulcsára. Istár egyrészt a szerelmet testesítette meg: a sumeroknál Innin néven ismerték, mint a szeretkezés és az élvezetek istennőjét. De fel lehetett-e emelkedni a szerelem által? A hettita trónöröklési rendben például ennek megvolt minden valószínűsége³¹. A hettitáknál ugyanis ha nem volt fiúörökös királyfi csak lányutód, akkor annak a jövődöbelijét tették meg királynak. Ez Istár szimbólumának egyik pszichoanalitikus megfejtése a Sarrukin toposz vonatkozásában. Ennek az elgondolásnak azonban ellentmond az óbabilóni birodalom házassági mobilitási gyakorlata. A vegyesházasság eltérő státusúak között a rabszolgaférfiak számára nem hordozott olyan felemelkedési lehetőséget, mint a nőknél, ha a szabad feleség fiút szült neki, az felszabadult, de ő nem. Így csak transzgenerációs mobilitást tudott végrehajtani a házasság intézményrendszerén keresztül az óbabilóni, mivel kizárólag gyermekének tudott vele a státusemelkedéshez utat biztosítani³².

A másik lehetséges magyarázat Sarrukin karrierjének Istár szimbólumértelmezése kapcsán a következő: Istárt Agade-ben, Ninuában és Urukban az akkádok Anunitum (Anunit) néven harci istenként tisztelték és szakállasan ábrázolták. Ez utóbbi interpretáció szerint Sarrukin erőszakkal, talán gyilkossággal ragadta magához a hatalmat. Ezt támasztja alá az alábbi fordításrészlet is: „A vének tanácsa felázadt ellene, körülzárták Agade városban, de Sarrukin kitört, seregüket megverte, pusztulást mért rájuk” (KOMORÓCZY 1970). Összegezve: a Sarrukin toposz valós történelmi eseményt tükröz, Istár ugyanis az Agadei csatát szimbolizálja, ugyanakkor ő az ókori keleti társadalmakra oly jellemző weberi hatalmi legitimizációt biztosító isten, egybekötve a tehetséges, kitett árva gyermek legendájának irodalmi motívumával, mely nagy szimpátiát kelthetett az egyszerűbb népi rétegek körében az azonosulás okán (das identitat).

INTRAGENERÁCIÓS MOBILITÁS AZ EGYIPTOMI ÓBIRODALOMBAN RÖVID MONOGRÁFIA (OKTCH. 1964, 17–20)

Uni az óbirodalom előkelő tisztviselője volt, ifjúkora a VI. dinasztia idejére esett. Teti uralkodása alatt még csak a „raktár előjárója”, ami szerény hivatalnak számít az óbirodalmi egyiptomi társadalomban. Később első Pepi (Phiópos) alatt már udvaronc, ő folytatja le a királyné elleni vizsgálatot, majd Merenré Felső Egyiptom kormányzójává nevezte ki – sírja a felső egyiptomi Abydos közelében található.

A feliratból kiderül, hogy származását tekintve szolga volt, s így esetében egy igazi karriertörténettel van dolgunk. Fokozatosan emelkedett fel a társadalmi hierarchiában, komoly vertikális mobilitást hajtvva végre. A királyi raktár és földbérlok felügyelőjéből I. Pepi idejére már ősi tisztviselői címet kapott, mint „Nehen bírása és szája”. A papok felügyelője lett, a palota felolvasó papjainak „legöregebbjike”, pedig eredetileg szolga volt. Uni igazi első generációs értelmiségi. Még is, mi volt mobili-

³¹ The Hittite Laws. Ford.: Albert Goetze. In PRITCHARD 1969; GURNEY 1981, 94–96; OKTCH. 2003, 255–264.

³² OKTCH. 2003, 141: „Ha a palota rabszolgája awelum nővel...”

tásának az eszköze? Mi volt az a tőkéje, melyet ilyen mértékben ki tudott aknázni, különféle uralkodók uralkodása alatt is, hogy egyre magasabbra törjön? A válasz ugyanaz minden előrelépés esetében: „... szíve bízott bennem..”. Az uralkodónak rokonszenves volt, és bízott benne, és valószínűleg tetszetős külsejű is volt. A bizalom, a rokonszenv, és a jó 'kiállítás' volt Uni mobilitásának forrása.

Amint Uni a palotában hatalomra került, négy előljárót elmozdított (a hatalmi tisztogatás politikai szerepét egy-egy magasabb pozícióba kerüléskor mi is ismerjük), mint az a szövegből kiderül. Tehát: a „rokonszenves volt (mármint szép külsejű), és bízott benne (hűséges, megbízható)” motívuma ismét, s még többször is megjelenik ezután a szövegben. Ha az érték kutatás módszeréhez folyamodunk, és elgondolkozunk azon, hogy ezek a tulajdonságok milyen presztízzsel bírtak, akkor a társadalmi háttér instabil politikai helyzetére is következtethetünk, valamint a korrupcióra, mely bizonyos szinten minden társadalomban jelen van a hatalmi harcokkal együtt.

Majd Uni a hadsereg élére került. A katonaság szerepe a homogén állam (SPENCER i. m.) jellegéből adódóan, a millitáns társadalmakra oly jellemző módon, meghatározó volt, komoly tekintélyt hordozott. Ha megnézzük azt a számos udvari tisztséget, amelyet a felirat felsorol: alu, saruhordozó stb., kiderül, hogy egy pozíció birtoklásából következően valaki több más presztízzsel bíró tisztséghez juthatott, amelyeket haszonná konvertálhatott: gondoljunk csak „politikuskra” napjainkban, akiknek pozíciójával számos bizottsági tagság stb. jár különféle területeken. Mindenesetre a fő érték nem a szakképzettség, hanem a politikai megbízhatóság volt. Őt is érték támadások, mint az a szövegből burkoltan kiderül, de annyira megbízható volt, hogy nem tudták elmozdítani. Merenré is azért tette meg Felső Egyiptom (Elephantinétől északra Aphrodités polisig) kormányzójává, mert „bízott benne” és éberségét dicsérte. Ahogyan ő is mondja: szolga sohasem jutott ilyen magasra előtte.

Ha végignézzük Uni pozícióit: jogi (királynő elleni vizsgálat lefolytatása), gazdasági (adókvetés), politikai szerep, látható, hogy a különféle funkciók még nem differenciálódtak nagy mértékben a vizsgált időszak egyiptomi társadalmában (Luhmann). A politikai- végrehajtó „alrendszer” az uralkodó, hogy a parsons-i goal attainment fogalommal éljek. Vagyis nem a szakirányú jártasság, hanem a politikai megbízhatóság volt a mérvadó.

Uni életútanalízise mást is megmutat: a belpolitikai viszályok kedveztek a rétegződési hierarchia alján állók mobilitási esélyeinek, mivel a zavarosban lehet a legjobban halászni – ahogyan a költő mondja. Ebből a szempontból Egyiptomban a VI.-dinasztia bukása utáni időszak volt a legkedvezőbb. Az egységes, óbirodalmi mintájú királyi hatalom megdőlt, és ezen átmeneti időszakban fejedelmek harcoltak egymással. Mindenesetre minden fejedelemnek megvolt a maga udvari elitje (katonai–egyházi–gazdasági), így talán soha ennyien nem állhattak egyszerre udvari alkalmazásban mint 'köztisztviselők'. Az ilyen kaotikus időszakokban a mobilitási esélyek mindig növekedtek az átmeneti korszakok során az egyiptomi történelemben (DOBROVITS 1963), mivel megnőtt a munkaerő-piaci kereslet. Minden, a hatalmi harcokban érdekelt fejedelemnek megbízható emberekre és hadseregre volt szüksége. A rátermettek jól ki tudták használni ezt az instabil politikai hátteret.

IRODALOM

- AL-BIRÚNI 1910. *India*. XIII–XV. könyv. An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Laws, and Astrology of India. Ford., jegyz., Edward C. Sachau. London.
- BEAULIEU, Paul Alain 1989. *The reign of Nabonidus, King of Babylon 556–539 b.c.* New Haven.
- BOURDIEU, Pierre 1993. *The Field of Cultural Production*. Columbia University Press.
- BROWMAN, David L. – RONALD, A. 1979. *Spirits, Shamans, and Stars: Perspectives from South America*. World Anthropology. New York: Mouton Publs.
- CERAM, Curt Wilhelm 1964. *A hetiták regénye*. Budapest.
- COLLINS, F. Howard 1903. Herbert Spencer Syntetikus filozófiájának kivonata. Budapest.
- COOGAN, Michael D. 1976. *West Semitic Names in Murasu Documents*. Ann Arbor.
- COLE, Steven W. 1996. *The Early Neo-Babylonian Governor's Archive from Nippur*. *Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago.
- DÁN Róbert 1973. *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DÁN Róbert 1977. The Age of Reformation versus „Linguam sanctam hebraicam”. A Survey. In Klny. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. Sect. Linguistica. Tom. 8.
- FELKAI Gábor 1993. *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.
- FERGE Zsuzsa 1980. *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- FLAVIUS, Josephus 1984. *Hópion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Ford. Hahn I. Budapest: Helikon.
- FRANK D. Dániel 2006. Hopyan lehetett valakiből csillagfejtő pap? *Valóság*. 2006/8.
- FRANK D. Dániel 2006. Nem az égben van. *Valóság*. 2006/8.
- FRÖHLICH Ida 1984. Források és kompozíció Dániel könyvében. In *Magyar Izraeliták Országos Képviselőle Évkönyve*, szerk. Scheiber S. Budapest.
- GRAYSON, A. Kirk 1975. *Babylonian and Assyrian Chronicles*. Loc. Valley.
- GUNKEL, Hermann 1906. *Die Grundprobleme der israelitischen Literaturgeschichte*. In Liwak, R. (hergs.) *Theologische Studien-Texte (ThSt)*, Band 6. Hartmut Spenner Verlag, 2004.
- GURNEY, O. R. 1981. Laws and Institutions. In *The Hittites*.
- HABERMAS, Jürgen 1999. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Oziris.
- HAHN István 1972. Osztályok és osztályharcok a Bibliában. In *A Biblia világa*. Szerk.: Rapcsányi L. Budapest: Minerva.
- KALLO Gábor 1993. *Mezopotámiai uralkodók*. Budapest: Kossuth.
- KING, L. W. 1997. *Hamurabi's Code of Laws*. Translated by L. W. King. EAWC. University of Evansville.
- KOMORÓCZY Géza 1972. A Biblia és az ókori kelet. In *A Biblia világa*. Szerk.: Rapcsányi L., Budapest: Minerva.
- KOMORÓCZY Géza 1983. *A sumer irodalom kistűkre*. Budapest: Európa.
- KOMORÓCZY Géza 1995. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest: Oziris.
- MAHLER Ede 2003. *Babylónia és Asszíria*. Zikkurat. Debrecen. Az 1906-os kiadás reprintje.
- MOLNÁR Attila Károly 1999. *Max Weber olvasókönyv*. Miskolc: Novissima.
- MONTESQUIEU 1962. *A törvények szelleméről*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- OKTCH 2003. *(Ókori keleti történeti chrestomathia)*. Szerk.: Harmatta János, Budapest: Osiris.
- OPPENHEIM, Leo 1982. *Az ókori Mezopotámia*. Budapest: Gondolat.
- PARETO, Vilfredo 1979. *The Rise and Fall of the Elites*. New York: Arno Press.
- PARSONS, Talcot 1966. *The Social System*. New York: Free Press.
- POPOL VUH 1984. *A maja kicse indiánok szent könyve*. Budapest: Helikon.
- PRITCHARD, James B. 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. (ANET), Princeton University Press, 3rd ed.
- RAPCSÁNYI László (szerk.) 1972. *A Biblia világa*. Interjúkötet, Budapest.
- SASTRI, V. Subrahmanya 1947. *Bhattautpala kommentárja Varáhamihira Brihat-Samhitájához*. Benne Paulisa Sziddhanta kivonata; Varáhamihira, Brihat Samhita. Ford.: V. Subrahmanya Sastri. Bangalore.
- SCHIEBER Sándor (szerk.) 1974–1977. *Folklor és tárgytörténet 1-3*. MIOK, Budapest, 1974–1977, 1984, bibliográfia nélkül: Makkabi.
- SOROKIN, Pitrim 1959. *Social and Cultural Mobility*. New York: The Free Press.
- SPENCER, Herbert 1909. *Alapvető elvek*. Budapest: Grill.
- SPENCER, Herbert 1917. A szociológia alapelvei. In Huszár Tibor – Somlai Péter (szerk.): *A szociológia története 1917-ig*. III. Tankönyvkiadó, 1974.
- SPENCER, Herbert 1919. *A katonai és iparos társadalomnak szociológiája*. Budapest: Új Magyarország.
- TEDLOCK, Dennis – TEDLOCK, Barbara 2002–2003. The Sun, Moon and Venus among the stars. In *Archeoastronomy*. University of Texas Press. Vol. XVII.
- VARAHAMIHIRA, D. – THIBAUT, George Frederick William – DVIVEDI, Sudhakar 1889/1968. *The Panchasiddhantika, the astronomical work of Varaha Mihira*. Varanasi, Chowkhamba Sanskrit Series Office.
- TÖNNIES, Ferdinand 1983. *Közösség és társadalom*. (Gemeinschaft/Gesellschaft). Budapest: Gondolat.